

УДК [821.161.2-13/-14.09:398.87]:001.891М.Возняк
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.01.211>

АКАДЕМІК МИХАЙЛО ВОЗНЯК ЯК ДОСЛІДНИК ДУМ

Оксана ШУМЕЙКО

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6706-6440>
аспірантка, ЛНУ ім. Івана Франка,
кафедра української фольклористики
імені академіка Філарета Колесси,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: oksankakobasar@gmail.com

У статті проаналізовано праці Михайла Возняка про думову традицію, його погляди на природу жанру думи, висвітлено внесок науковця в українське думознавство. Мета розвідки полягає у тому, щоб оцінити внесок історика літератури, фольклориста М. Возняка у дослідження народних дум. Об'єкт дослідження — думи, а предмет — особливості їхнього аналізу у науковій спадщині цього вченого. Завдання статті — розглянути дослідження Михайла Возняка про думи, зокрема з'ясувати їхні дефініції та місця у жанровій палітрі українського фольклору, його аналіз думових текстів.

Оскільки наукова діяльність Михайла Возняка у галузі фольклористики висвітлена не достатньо добре, відтак існує потреба дослідити одне із піль зацікавлень академіка — ґрунтовне та всебічне вивчення оригінального жанру української усної словесності — дум. У цьому й полягає актуальність статті.

Зосереджено увагу на позиції науковця, що думи — виключно український жанр усної словесності, який він відносив до епосу. Акцентовано, що під час детального дослідження думи про козака-нетягу (у пізніших варіантах «нетягу» замінено на «Голоту») академік довів: з плином часу вона варіювалася, а найближчий текст до неї — запис П. Куліша від Архипа Никоненка. Також М. Возняк непокоївся і про побутування жанру, стверджував, що він, на жаль, активно вимирає, оскільки на це впливали тогочасні політичні обставини.

Методологічну основу статті складають бібліографічний та описовий методи.

Ключові слова: Михайло Возняк, «Збірник Кондрацького», «Історія української літератури», дума, козак-нетяга, козацький епос.

Oksana SHUMEIKO

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6706-6440>

Graduate student, Ivan Franko National University,

Department of Ukrainian folkloristics

named after Academician Filaret Kolessa,

1, University St., 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: oksankakobasar@gmail.com

ACADEMICIAN MYKHAILO VOZNYAK AS A RESEARCHER OF DUMAS

The article analyzes the works of Mykhailo Vozniak, which touch upon the *duma* tradition, and highlights the scientist's contribution to Ukrainian *duma* studies. The scholar's views on the nature of the *duma* genre are clarified.

One of those who studied it and whose research has not been sufficiently highlighted in science is Academician Mykhailo Stepanovych Vozniak. The scientist first discovered the unique manuscript «Kondratskyi Collection», from which he singled out several *dumas*, which gave impetus to further research into the specifics of works in this genre. It is thanks to him that the oldest record of the *duma* about a lazy Cossack (1684) has been preserved to this day.

The purpose of the study is to evaluate the contribution of the literary historian and folklorist M. Vozniak to the study of folk *dumas*. The object of research is *dumas*, and the subject is the peculiarities of their analysis in the scientific heritage of this scientist. The task of the article is to consider Mykhailo Vozniak's research on *dumas*, in particular, to clarify their definition and place in the genre palette of Ukrainian folklore, as well as his analysis of *duma* texts.

Since Mykhailo Vozniak's scientific activity in the field of folklore has not been well enough highlighted, there is a need to study one of the interests of the academician — a thorough and comprehensive study of the original genre of Ukrainian oral literature — *dumas*. This is where the relevance of the article lies.

The focus is on the position of the scientist that *dumas* are exclusively a Ukrainian genre of oral literature, which he attributed to epic poetry. It is emphasized that during a detailed study of the *duma* about a lazy Cossack (in later versions, «lazy» was replaced with «Golota»), the academician proved that over time it varied, and the closest text to it was the recording of P. Kulish from Arkhypy Nikonenko. It is important that the scientist attempted to reconstruct the text of the folk work «Oh, the river Styr, which Hmili made against faith», which in its original version sounds like «Duma kozackaia o wojni s kozacamy nad rikoju Styru». It is emphasized that although the academician did not offer his own classification of *dumas*, he considered them in the context of literature (the section «Historical Song and Cossack Epic» in the «History of Ukrainian Literature»). Mykhailo Vozniak was also concerned about the existence of the genre, claiming that it was unfortunately actively dying out due to the political circumstances of the time.

The methodological basis of the article consists of bibliographic and descriptive methods.

Keywords: Mykhailo Vozniak, «Kondratskyi Collection», «History of Ukrainian Literature», *duma*, lazy Cossack, Cossack epic.

Вступ. Наукова діяльність академіка Михайла Возняка була багатогранною. Вона охоплювала літературознавство, історію давньої української літератури, літературний процес XIX та початку XX ст., українську мову, культурне та політичне життя Галичини в першій половині XIX ст., життя та творчість діячів української фольклористики, народну творчість тощо. Значну частину наукових праць Михайла Возняка становлять публікації, дослідження та аналіз давнього українського письменства, порівняння цих творів з уже відомими віднайденими творами народної пісенності.

Попри значну кількість наукових праць, в яких ідеться про народні думи, усе ще є теми, які потребують поглибленого осмислення. Однією з таких є студія академіка Михайла Возняка, дослідження думової традиції якого є *метою* цієї статті. Науковець робив спроби дати дефініцію терміна, аналізував різноманітні праці, навіть першим віднайшов «Збірник Кондрацького», в якому були думи. Аналізував, доводив «українськість» жанру. З цього приводу його дослідження сьогодні є надзвичайно важливими та актуальними для української фольклористики та, власне, розвитку українського думознавства. *Об'єкт* дослідження — думи. Адже це унікальний жанр усної словесності, який не є достатньо вивченим. *Предмет* — аналіз їх у працях Михайла Возняка. *Методологічну основу* статті складають бібліографічний та описовий методи.

Український героїчний епос, передусім думи, є невід'ємною частиною нашої народної культури. Закономірно, що думи цікавили багатьох дослідників, зокрема Ізмаїла Срезневського [1], Миколу Костомарова [2], Михайла Максимовича [3; 4], Пантелеймона Куліша [5], Михайла Драгоманова [6], Володимира Антоновича [6], Катерину Грушевську [7; 8; 9], Філарета Колессу [10], Тетяну Беценко [11], Григорія Нудьгу [12; 13], Марка Плісецького [14], Софію Грицу [15], Степана Мишанича [16; 17], Святослава Пилипчука [18], Ярослава Гарасима [19], Марину Набок [24] тощо.

Основна частина. З-поміж жанрів українського фольклору наукову зацікавленість Михайла Возняка викликали думи. Академік звернув увагу передусім на дефініції терміна «дума», який, на його думку, був книжного походження: «для поодиноких творів козацького епосу втерлася в першій

половині XIX в. з легкої руки Михайла Максимовича книжня назва: дума» [20, с. 441]. М. Возняк вважав, що перша згадка про думу як словесний твір походить із XVI ст. — мова про записки Станіслава Сарницького (видання 1587 року): науковець мав на увазі елегії про смерть братів Струсів, які називали думами. У той же час, Возняк, як і Катерина Грушевська, звертав увагу на те, що в XVI—XVIII ст. самі кобзарі ніколи не іменували цей жанр думами, лише «*козацькими піснями, псалмами, хоча відносили до них не тільки козацькі, а й інші історичні пісні, які характеризувалися елегійним характером і напруженням*» [20, с. 451]. К. Грушевська, покликаючись на Володимира Перетца, писала, що «він (В. Перетц. — О. Ш.) вважає се знаком часу і думає, що “як до XVIII в. існували думи, так існував і сам цей термін у застосуванні до історичних українських пісень, складених нерівноскладовим віршем, що ричитували їх професійні бандуристи-кобзарі”» [9, с. XV]. Возняк припускав, що дума походить з болгарської мови та означає «слово, яке в давній Україні вживалося в значенні поетичної повісти (“Слово про похід князя Ігоря”). Таким чином, дума заступила старий український термін «слово» для творів, що постали під цілком новими впливами» [20, с. 451—452]. Науковець наголосив, що «дума — це епічний твір, закінчена поема, менше-більше об'ємна, присвячена діям і історичним випадкам. Оповідання об'єктивне. Нема драматичного суб'єктивізму. [...] В думах видно й почування самого співака. [...] В порівнянні з історичною піснею дуже поважний і врочистий настрій думи, себто становище, з якого поет дивиться на предмет своєї ілюзії» [20, с. 453—454]. Так, дослідник чітко розмежував думу та пісню, зокрема стверджував, що дума містить численні паралелізми, здебільшого однакову кількість наголосів і складів, є астрофічною (поділ на більші й менші групи віршів, періоди або тиради, які мають завершену думку), в ній переважає дієслівна рима, довші рядки чергуються з короткими тощо. Виконавець-кобзар виступає у ролі імпровізатора. Однак, на відміну від М. Возняка, дотримуємось думки, що дума — все-таки ліро-епічний жанр, адже поєднує у собі ознаки епосу (чітко окреслений сюжет, розповідь про подію, великий обсяг, поділ на кла-

сичні 3 частини) та лірики (наприклад, віршована форма). Щодо мелодії, то академік писав, що думи «відзначаються дуже дробленим ритмом, при чім кожда нотка відповідає окремому складові тексту, як у ритмічній деклямації» [20, с. 453]. Покликаючись на записки С. Сарницького, вчений підкреслив, що думи виконують у речитативній формі «сумним голосом і жестами співаки, що колишуться на один і другий бік; ба навіть на їх зразок і на дудках висловлює тут і там сільський народ те саме в мелодіях-голосіннях» [20, с. 442]. Музичними інструментами для дум зазвичай були кобза, бандура чи ліра. Серед найвідоміших кобзарів ХІХ ст., котрі знали «предовгі українські “вірші”», дослідник виокремив Андрія Шута (1790—1873), «що бандурою звеселяв косарів і під її звуки співав пісні, по більшій частині в честь гетьмана Богдана Хмельницького» [20, с. 448]; заможного бандуриста Миколу Ригоренка (рр. н. і см. невідомі) із села Красний Кут Богодухівського повіту Харківської губернії, «котрому в його молодости передав свою восьмиструнну бандуру один запорожець, [...] що знав незліченну силу пісень і так званих дум про старовину й дещо з цього передав Ригоренкові» [20, с. 449—450], та Остапа Вересая (1803—1890), котрого вважав одним «із найславніших кобзарів [20, с. 451]». Академік зауважив, аби навчитися виконувати думи, кобзарі мали пройти окрему трирічну школу, де їм передавав свої знання учитель-кобзар. Крім того, що вона була безкоштовною, іноді учитель ще й ділився з учнем одягом, «але за те учитель посилав його на ярмарки й увесь дохід, який він діставав у формі сухарів, муки, сала, грошей чи чого, йшов у користь учителя» [20, с. 451]. Прикладами дум, про які писав автор, були «Дума про Марусю Богуславку», «Дума про Самійла Кішку», «Втеча трьох братів із города Азова», «Розмова Дніпра-Славути й тихого Дунаю».

Покликаючись на «двірські рахунки Ягайла», вчений висунув гіпотезу, що одними із найдавніших професійних виконавців дум могли бути, крім українців, ще й серби: «у ХVІ і ХVІІ в. ходили по нашій землі сербські співці й виспівували про турецьку неволю та про бої балканського лицарства з турками. Зо своїми гуслами заходили вони до дворів, зокрема українських козаків, і грали “стародуб-

ські думи, як давно були турків поляки (всі народи, що входили до Речі Посполитої. — О. Ш.) й хоробрі хорвати (південні слов'яни загалом. — О. Ш.)» [20, с. 442].

Попри наявність досить численних наукових праць, історія козацького епосу, за слушним зауваженням Михайла Возняка, не може вважатися досконало вивченою. Сам вчений навів кілька цікавих фактів побутування дум. Так, академік покликався на свідчення польського історика Матія з Мехова: «в 1547 р. китарист турецького воєводи Яндрух одержав польський злотий за відспівання української думи; [...] польський поет половини ХVІ в. Маркіян Коберницький [...] велить [...] приступити сумному кобзареві з кобзою, заграли йому сумну думу про смерть Струса й заспівати про нього пісні; [...] в панегірику невідомого автора Михайлові Вишневецькому з 1584 р. (вийшов 1585 р.) є згадка в описі битви з турками про сумну гру дум на сурмах. Також і Морштин (польський державний діяч. — О. Ш.) у Світовій розкоші лишив свідоцтво, що “сурмачі грають воєнно-пам'ятні думи” “стаду козацтва”» [20, с. 443]. Михайло Возняк звернув увагу й на згадки про думи філософа Петриція, польських поетів Адама Чагровського, Адама Корчинського, Войтіха Раковського, Станіслава Темберського та інших, що дало підстави для твердження про те, що думи справді побутували, а згадки про них зафіксовано у різних працях.

Варто відзначити, що Михайло Возняк на основі трьох інших текстів здійснив спробу реконструкції тексту народного твору «Ой, ріко Стиру, що Хміль за віру зробив напроти міру» (у первісному варіанті назва «Duma kozackaia o wojni s kozacamy nad rikoju Styru») [21, с. 392—394]. У цьому творі йдеться про битву під Берестечком, про дії Богдана Хмельницького; переважає дієслівне римування. Вважаємо, що цей текст швидше за все є віршем або ж історичною піснею, адже його не поділено на традиційні три частини (заспів, основна розповідь і закінчення), а рядки рівноскладові.

Питання класифікації дум академік Михайло Возняк розглядав у контексті літератури (див. розділ «Історична пісня й козацький епос» в «Історії української літератури»). Вчений однак не пропонував власної класифікації дум чи однозначно дотримував-

ся чиєсь. Його завданням було знайти думи, описати їх, проаналізувати та довести «українськість» жанру¹. Перший тип, який Михайло Возняк називав «невільницькими плачами», можемо віднести до дум про турецьку неволю. На думку академіка, «невільницькі плачі» — це тексти, які виникали через «сумну долю українського народу й малювали високі пориви його героїзму в боротьбі з найздниками та в терпіннях, спричинених татарським, турецьким, опісля й польським лихоліттям» [20, с. 465]. М. Возняк навів два твори, один з яких про полонених нещасливих гребців турецької галери, які плакали та здіймали руки вгору, просячи у Бога дощу та вітру, аби «повиривав якори з турецької каторги» [20, с. 465], бо не можуть більше так страждати. Натомість турецький баша почув ці прохання та їх покарав. Опісля невольники прокляли Туреччину та прохали Господа, аби Він визволив усіх «з тяжкої неволі турецької, з каторги бусурманської» [20, с. 465—466]. У другому плачі йдеться про прохання невольника викупити його з неволі, який той посилає через голуба до своїх батьків. Як стверджував Михайло Возняк, «другий плач закінчується прокльоном турецької землі й віри та молитвою до Бога визволити невольника» [20, с. 466].

Окремо Михайло Возняк подав «Думу про Марусю Богуславку», що стала основою для багатьох пізніших літературних творів. Як відомо, у ній йдеться про українську дівчину Марусю з міста Богуслава, яка «погодилася зо своєю долею, але не стала ворогом своєї віри й землі, навпаки, виявляє безкорисну прихильність до бідних невольників і називає Україну своєю землею, за якою навіть дримає в глибині її душі жаль і туга» [20, с. 467]. Цікаво, що Марко Плісецький, покликаючись на Миколу Костомарова, наводить думку, що Маруся могла мати прототип — Роксолану, дружину хана Іслам-Гірея, а «Рогатин, рідне її місто, в усній традиції могло обернутися в Богуслав» [14, с. 133]. Однак існують і думки дослідників, які стверджують, що Маруся історичних прототипів не мала (Б. Кир-

дан, С. Томашівський). Події відбуваються в суботу перед Великоднем, що важливо для прояснення основної думки цього унікального народного твору.

Це однією думою цього ж циклу є «Утеча трьох братів із Озова», яка також існує в численних варіантах (за версією М. Плісецького, у 47 опублікованих текстах [с. 15]). На думку Михайла Возняка, «у думі не тільки вірно й по-мистецьки змальований степовий краєвид, але й виступає тісний зв'язок між природою й долею людини, чим дума нагадує живо знамениту “Пісню про похід Ігоря”» [20, с. 474]. Дослідник зауважив, що, на жаль, первісну форму думи не можемо віднайти, однак усе ж «найправдоподібніше закінчення те, що й старші (брати. — О. Ш.), як і наймолодший, гинули з рук погоні й що моральна думка, що брати не оминули смерті, бо неморально поступили супроти наймолодшого брата» [20, с. 474]. Подібною до цієї думи є «Втеча трьох братів над Самарою».

До останньої думи цього циклу, яку читаємо у Михайло Возняка, належить дума «Соколя». На думку науковця, «дума малює в алегоричній формі неволю й визволення» [20, с. 482].

До другого типу (за Ф. Колессою, це «Думи про лицарську смерть козака») належить дума «Хведір Безрідний», у якій йдеться про напад ушкалів (розбійників), які стріляють-рубають Хведора Безрідного [20, с. 476]. За визначенням вченого, «*Дума про Хведора Безрідного*» — це одна з кращих дум, що малюють козацьку лицарськість» [20, с. 476], однак ґрунтовних досліджень цієї думи немає. Дослідник стверджував, що існує ще одна дума, що має тему лицарської смерті козака в боротьбі з татарами — «Дума про Івана Кононенка», в якій бачимо, що непослух сина матері, яка його просила не йти на війну став причиною смерті героя.

Михайло Возняк не міг оминати й думу «Самійло Кішка», яка, за Ф. Колессою, належить до третього типу — «Думи про щасливий вихід козаків із небезпеки та поворот із воєнного походу й поділ здобичі». М. Возняк вважав, що «первісна основа думи [...] постала по 1643 р., коли саме вийшла італійська брошура з оповіданням про те, як християнські невольники опанували галеру, однак не на Чорнім, а на Егейським морі, вбили жорстокого анти-пашу й щасливо втекли з неволі, привівши увільнену гале-

¹ Аналізуючи внесок Михайла Возняка у справу дослідження народних дум, спиратимемося на класифікацію Філарета Колесси, який групував ці народні твори за хронологічно-тематичним принципом, аби розмежувати усі на певні «блоки».

ру до Сицилії, а не до устя Дніпра, як стоїть у думі» [20, с. 471]. Подібної думки був і М. Плісецький [14, с. 257]. Адже відомо, що у 1642 році на військовій галері під проводом Івана Семеновича було визволено майже 300 запорожців, однак не у Чорному чи Егейському, а в Мармуровому морі (внутрішнє море, що з'єднує Чорне з Егейським). Тому поділяємо версії обох науковців, що саме учасники (очевидці) могли після повернення додому і розповсюдити сюжет.

Дума «Розмова Дніпра з Дунаєм», про яку також ідеться в «Історії української літератури», демонструє певну схожість із «Словом про похід Ігорів»: діалог цих річок нагадує розмову Ігоря з Донцем. Також до цього типу відносимо й думу «Отаман Матяш». Михайло Возняк вважав, що прототип героя «найшвидше треба шукати [...] серед української аристократії [...], що походив із Полонного й стрічається в історичних актах як учасник козацьких повстань наприкінці XVI в.» [20, с. 482].

До циклу «Дум про Хмельниччину» Михайло Возняк відніс доволі багато творів, зокрема про «Хмельницького і Барабаша», в якій, на думку вченого, нема історичної правди щодо характеристики поведінки Барабаша, а темою думи є «анекдот про хитрощі Хмельницького, щоб роздобути від Барабаша королівську грамоту й покористуватися нею при викликанні національної революції» [20, с. 485]. Такі гумористичні малюнки академік знайшов і в інших думах, зокрема у «Думі про Корсунську битву» (втеча євреїв з України). У «Думі про смерть Богдана Хмельницького» про вибір гетьманового наступника взагалі йдеться ще за життя Богдана, а не після. Отже, для цього типу дум важливою є передача ідеї, а не історична реальність фактів.

До п'ятого типу дум, які Ф. Колесса визначив, як «соціально-побутові», адже в них акцент часу здебільшого втрачається і є наголос на проблемах людей, за М. Возняком, належить «Дума про бурю на Чорному морі». На переконання вченого, «мораль думи — це святість синівської любови супроти батьків і чесного життя», бо лише тоді, коли герої зіткнулися з загрозою смерті, зрозуміли свої помилки, випросили у Бога прощення за гріхи; їм допомогла молитва матері, на відміну від сироти, за якого нікому було молитися. Характеризую-

чи дві редакції думи, М. Возняк стверджував, що «в одній із них виступає побіч Олексія Поповича Грицько Зборівський або Грицько Коломийченко, а в другій є згадка про двох братів і третього чуженицю. Тут [...] можна припускати, що основою думи послужила дійсна подія без огляду на те, чи задержалося справжнє ім'я героя події, чи затратилося, бо воно в таких випадках не грає ролі жадної ролі, а мають вагу тільки історично-побутові картини пісні чи думи» [20, с. 480]. До соціально-побутового типу належить й кілька інших дум, зокрема «Вітчизно», «Сестра й брат», «Вдова й три сини», які стали основою для пісень, адже містять мотиви сирітської долі, туги сестри за братом тощо.

Надзвичайно цінною для українського думознавства є праця М. Возняка про, здається, найдавнішу фіксацію народних дум, яку вчений віднайшов у рукописному збірнику Кондрацького (1684 р.) — це дума про козака-нетягу [22, с. 26—33]. Досліджуючи матеріали давньої української літератури, Михайло Возняк дізнався, що в Краківській бібліотеці зберігається рукописний збірник «Miscellanea wierszem i prozą w języku polskim i małopolskim» з цінними матеріалами народної творчості. В цей час у Краківському університеті працював доктор Іван Зілінський, який передав рукопис до Львова в бібліотеку Наукового товариства ім. Шевченка.

Зміст отриманого рукопису перевершив очікування академіка Михайла Возняка. У ньому вчений віднайшов:

- а) найдавніший рукописний варіант думи про козака Голоту, який у збірнику має назву козака-нетяги;
- б) вірш про смерть Корецького як прототип сучасної пісні про Байду;
- в) низку текстів давньої української пісенності.

За описом Михайла Возняка, рукописний співаник, який у Ягеллонській бібліотеці мав назву «ч. 4581», складався зі 109 сторінок невеликого формату, значна частина з яких була чистими, а вирвані листки всередині збірника свідчили про його більший обсяг.

Назва рукописного співаника «Sententiae per Alphabetum Compositae Anno Domini 1684 Die 10 Ianuarii Lublini in Scholis Religiosorum P.P. Societatis Jezu Authore Religioso Kondracki» («Речення, складені за алфавітом року Господнього 1684 10 січня в Лю-

бліні в духовних школах товариства P.P. Jezu Authore Religioso Kondracki». — *пер. з лат. мови О. Ш.*) засвідчує його автора — Кондрацького, котрий розділив сторінки записаного ним рукопису за літерами латинської абетки, залишаючи під кожною буквою чисті листки для пізнішого запису.

Завдяки кропіткій праці Михайла Возняка над рукописними матеріалами до наших днів зберігся найдавніший запис думи про козака-нетягу (1684), але, як зазначала Катерина Грушевська, «більшу частину змісту збірника внесено до збірки, очевидно, пізніше [...] при кінці XVII в. або на поч. XVIII» [7, с. 14].

У другому томі Корпусу «Українських народних дум» дослідниця зазначила, що відкриття академіком Михайлом Возняком думи про козака Голоту, записаної польським книжником у XVII столітті, зняло припущення вчених-фольклористів про те, що дума ненародного походження [9, с. 5].

Михайло Возняк зазначав, що «дума не наводить жодної історичної особи наперекір спробам (окремих дослідників, зокрема Івана Каманіна. — *О. Ш.*) зв'язати її героя з конкретною історичною особою» [9, с. 28]. В основі твору загальний тип козака-запорожця: семиряжина по коліна, постолі боброві, а онучі бавовняні, пиццаль семип'ядна за плечима [22, с. 28—29]. Володимир Антонович та Михайло Драгоманов у праці «Исторические песни малорусского народа» зауважили, що змальований у думі одяг був тодішньою модою серед козаків [6, с. 174—175]. Натомість Михайло Возняк вбачав в описі зовнішнього вигляду Голоти не моду, а вплив пародії на думу [22, с. 30].

Відомий дослідник українських народних дум Борис Кирдан свого часу підкреслював, що гумористичне змалювання зовнішнього вигляду бідного козака та його, нібито, спокійного стану протиставлялося зовнішності багатого та чваньковитого татарина [23, с. 230].

Коли старий бородатий татарин на двох конях почав ганятись за козаком, Голота його запитав, чи хоче той його вбити через зброю, коня чи дороге вбрання, на що одержав відповідь: йому потрібен сам козак, щоб отримати винагороду. Як відомо, двобій козака з татариним на Килиїмському полі завершився перемогою козака, котрий забрав добро свого ворога, а в козацькому таборі відсвяткував свою пе-

ремогу, поетично вихваляючи Килиїмське поле. На думку Марини Набок, «звертання Голоти до поля Килиїмського криє у собі й відгомін стародавніх уявлень українців, для яких світ був наділений небесною і земною силами, обожнювався. Тому в думі “Козак Голота” це звернення вийшло на значно вищий рівень: поле, гай — це вже не просто місце для моління, це — arena бою, місце відстоювання честі й гідності» [24, с. 6].

Іван Каманін вважав Голоту українським багатирем, зазначаючи, що «основними прикметами богатирства є і надзвичайна сила і удаль чоловіка і його коня, служба на границі держави в степу або горах, боротьба з ворогом і оборона від нього рідного краю» [25, с. 60].

Б. Кирдан зазначив, що в тексті думи із збірника Кондрацького козак ще не називається Голотою, а лише епітетом «нетяга». Ім'я Голота цей персонаж думи отримав уже в варіантах записів, зроблених у XIX столітті [23, с. 224]. На думку цього дослідника, це сталося внаслідок заміни епітета «нетяга» на «голота» [23, с. 224], які несуть однакове смислове навантаження: бідняк. Цілком слушно, адже «нетяга» — це той, хто «не тягне» позицію влади і не спроможний платити податки, так званий опозиціонер, який бореться проти верхівки козацтва, ризикуючи усім, найперше — життям. Однак окремі науковці (М. Максимович, І. Каманін) дотримуються думки, що козак Голота мав реального прототипа — полковника Голоту. М. Возняк таку позицію не поділяв.

Порівнюючи текст думи про козака-нетягу зі збірника Кондрацького з іншими варіантами того ж твору, записаними в XIX ст., Михайло Возняк дійшов висновку, що «жоден із варіантів не зберіг чистоти свого прототипу» [22, с. 29], а найближчим варіантом до тексту про козака-нетягу зі збірника Кондрацького є запис Пантелеймона Куліша, яку Возняк вважав занадто «вигладженою», що може свідчити про те, що її текст Куліш міг зредагувати [22, с. 29].

Зіставимо ці тексти. У записі П. Куліша козак «гуляє, на город Килию поглядає», де бородатий татарин «по гірницях походжає» і веде розмову з татаркою. На думку Михайла Возняка, ця розмова є зайвою для сюжету думи. У варіанті П. Куліша йдеться і про те, що татарин «важить на зброю, ще

більше на вороного коня козака, а ще лучче на нього самого, бажаючи взяти його живцем» [5, с. 29]. У думі зі збірника Кондрацького козак-нетяга хоче «погуляти» з татариним по Килиїмському полю, а в Кулішевому варіанті козак Голота насміхається з татарина. Це однією відмінністю цих текстів є те, що у варіанті П. Куліша козак, застреливши татарина, добиває його «келепом» (молот, насаджений на довгий держак), і лише після цього знімає одяг і чоботи з татарина, одягає все це на себе й повертається на Січ, де п'є і гуляє [22, с. 31]. Михайло Возняк вважав, що поведінка козака не є шляхетною. Водночас, на думку Б. Кирдана, козак Голота добив татарина, адже був максимально пильним та обережним з ворогом. Це пов'язано з тим, що в думі сказано — Голота ще не прицілився, як татарин «ік лихій матері з коня покотився», саме тому козак «йому віри не донімає», під їжджає і добиває келепом [23, с. 228].

Кінцівка цих варіантів дум відрізняється. У тексті думи із збірника Кондрацького козак-нетяга каже, що вихвалитиме Килиїмське поле за здобич, яку зможе пропивати з військом козацьким: «*Vudu Kylymskoie Pole wychwalaty, Sczo maiu zdobyczy z wuyskom kozackim propuwaty*» [22, с. 28], а в Кулішевому записі, зробленому від Архипа Никоненка, читаємо: «*Ой поле Килиїмське! Бодай же ти літо й зіму зеленіло, Як ти мене при нещасливій годині сподобило! Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли, Хороші мислі мали, Од мене більшу добичу брали, І неприятеля під нозі топтали!*» [5, с. 29—30]. А також в думі, записаній П. Кулішем, додано слова про козацьку славу: «*Слава не вмере, не поляже, Отнині до віка! Даруй, Боже, на многі літа!*» [5, с. 19].

Порівнюючи текст думи, записаної у кінці XVII століття, із варіантом тексту XIX ст., Михайло Возняк зазначив, що дума з XVII століття є первісним варіантом, адже тут дія стиснена в часі, нема розмови татарина з татаркою, вихвалення Килиїмського поля, заклику до пиятики, які лише «розтягують думу та її дію на шкоду хронологічній сконцентрованості» [22, с. 32].

Досліджуючи наступний варіант думи, надрукованої в «Сборнике украинских песен» [26, с. 15—16] Михайла Максимовича, Михайло Возняк зробив висновок, що це скорочений варіант думи із «Записок

о Южной Руси» П. Куліша. Тексти різняться лише тим, що в виданні М. Максимовича є фраза «козаченько оглядається і карбачем (батоном. — О. Ш.) одбивається» [22, с. 32]. До насмішки додано текст: «*Десь у мене був з кулями гаман; Я ж тобі гостинця дам*» [22, с. 32].

У тексті М. Максимовича козак дорікає вбитому татарині так само, як і в Кулішевому варіанті, чого нема у думі про козака-нетягу зі збірника Кондрацького. Спільним між першим і третім варіантами є момент про двох коней татарина. Дума Куліша, як слушно зауважив М. Возняк, відрізняється від двох інших варіантів кінцівкою: «*Ой гуляти, гуляти, гуляти Да єдиного Бога вихвалити*» [22, с. 32]. За М. Возняком, на варіант думи з XVII століття мали вплив набожні та моралізаційні пісні.

Досліджуючи наступний варіант думи, опублікований у збірнику Амвросія Метлинського «Народные южнорусские песни», Михайло Возняк підтримав висновок Івана Єрофеїва, що це «забуття і псування думи» [22, с. 32], адже дума має казковий зачин: «*Був собі козак Голота*», а в тексті бачимо чимало відмінностей від попередніх трьох варіантів.

Михайло Возняк цілком слушно звернув увагу і на думу, поміщену у збірнику Платона Лукашевича «Малорусские и Червонорусские народные думы и песни», зокрема зазначивши, що у цьому варіанті під впливом інших дум додано Савур-Могилу.

Порівнюючи думу з кінця XVII ст. із її варіантами, записаними у XIX ст., академік покликався на Івана Франка: «...немовби ми з вищого поетичного рівня сходили на нижчий, або немов би річ, утворена талановитою одиницею, пішовши з рук до рук, обтовкла, стратила первісні ясні контури» [22, с. 33].

Окрім «звичних», існували й пародійні думи переважно гумористичного характеру, на які також звертав увагу Михайло Возняк. Два таких тексти вчений вперше побачив саме у збірнику Кондрацького (дві українські пісні про чабана). Ці гумористичні пісні відтворюють тяжке підневільне життя наймита-пастуха, доля якого залежить як від господаря, який контролює виконання роботи, так і від потаємних інтимних бажань господині. Михайло Возняк зауважив, що пісня про пастуха невідома йому ні з одного друкованого тексту. Натомість К. Грушевська стверджувала, що «вона була записана декілька разів в різних місцях і часах і заховалася в кількох варі-

антах» [7, с. 13]. З цією думкою згоджувався і Григорій Нудьга [12, с. 54].

Висновки. Таким чином, історик української літератури Михайло Возняк на прикладі кількох варіантів думи про козака-нетягу довів, що з плином часу, зі зміною виконавців та записувачів думи відбувається постійна варіація її тексту.

Як бачимо, внесок Михайла Возняка у дослідження дум дуже вагомий, адже вчений віднайшов найдавніші тексти цих народних творів, що походять із кінця XVI століття, а також їх всебічно проаналізував. Дослідник слушно вважав, що зіставлення різночасових записів думи про козака-нетягу свідчить про чистоту жанру, хоча всі відомі варіанти мають свої особливості. Найближчим до варіанту із збірника Кондрацького Возняк небезпідставно вважав запис Пантелеймона Куліша від Архипа Никоненка [5, с. 27—30].

Вчений не пропонував своєї класифікації народних дум, натомість висловив цілу низку точних і глибоких суджень над особливостями конкретних творів. Роздумував учений і над тим, що думовий епос вимирає, а причину цього вбачав у тому, що «не сприяв думам і суспільний лад, нова політична організація й новий громадський порядок» [20, с. 453].

1. Срезневский И. *Запорожская старина*. Харьков: Унив. тип., 1834—1838.
2. Костомаров Н. *Об историческом значении русской народной поэзии*. Харьков: Печ. в Унив. тип., 1843. 214 с.
3. Максимович М.А. *Украинские народные думы*. Москва: В Унив. тип., 1834. Кн. 1—3. 136 с.
4. *Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем*. Москва: В Университетской типографии, 1834. Ч. 1. Кн. 1—3: *Украинские Думы. Песни козацкие былевые. Песни козацкие бытовые*. XI, [1], 180 с.
5. Куліш П. *Повне зібрання творів. Наукові праці. Публіцистика*. Київ: Критика, 2015. Т. 3. *Записки о Южной Руси*: у 2 кн. Кн. 1. Упоряд., підгот. текстів, стаття, комент. В. Івашків. 416 с.
6. *Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова*. Киев: Тип. М.П. Фрица, 1874. Т. 1. XXIV. 336 с.
7. Грушевська К. На бічних стежках кобзарського епосу. *Первісне громадянство*. 1929. № 2. С. 13—50.
8. Грушевська К. *Українські народні думи*. Київ: Державне видавництво України, 1927. Том 1. Тексти № 1—13. 1927. ССХХ + 176 с.
9. Грушевська К. *Українські народні думи*. Київ; Харків: Пролетар, 1931. Т. 2. XXX + 304 с.

10. Колесса Ф. *Українські народні думи: перше повне вид. з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів*. Львів: Просвіта, 1920. 160, VIII с., [7] арк. фот.: ноти.
11. Беценко Т. Питання походження жанру і мови народних дум (підсумки досліджень). *Рідний край*. 2013. № 1. С. 53—59.
12. Нудьга Г. *Пародія в українській літературі*. Київ, 1961. 175 с.
13. Нудьга Г.А. *Українська дума і пісня в світі*: у 2 кн. Львів: Інститут народознавства НАН України. Кн. 1. 1997. 421 с.; Кн. 2. 1998. 509 с.
14. Плісецький М. *Українські народні думи: сюжети і образи*. Київ: Кобза, 1994. 364 с.
15. Грица С. *Українські думи в міжетнічному діалозі. Родовід*. 1995. № 11. С. 68—81.
16. Мишанич С. *Українські народні думи. Фольклористичні та літературознавчі праці*: у 2 т. Донецьк: Донецький національний університет, 2003. Т. 2. С. 398—414.
17. Мишанич С. *Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум. Проблеми текстології. Фольклористичні та літературознавчі праці*: у 2 т. Донецьк: Донецький національний університет, 2003. Т. 1. С. 110—142.
18. Пилипчук С. *Думознавство Івана Франка. Українське літературознавство*. 2011. № 74. С. 215—225.
19. Гарасим Я. *Іван Франко як дослідник дум. Українське літературознавство*. 2001. № 64. С. 103—110.
20. Возняк М. *Історія української літератури*. Том 3: Віки XVI—XVIII. Ч. 2 (з 54 ілюстраціями). Львів: Просвіта, 1924. 564 с.
21. Возняк М. *Старе українське письменство: вибір текстів з історично-літературним оглядом, поясненнями та словничком*. Львів, 1922. 512 с.: іл.
22. Возняк М. *Дума про козака-нетягу в записі кінця XVII в. Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук*. Київ, 1928. № 76 б. 33 с.
23. Кирдан Б. *Украинские народные думы*. Москва: Наука, 1962. 288 с.
24. Набок М. *Українські народні думи: типологія героя і особливості національного характеру: автореф. дис. ... канд. філол. наук*. Львів, 2010. 18 с.
25. Каманін І. *Українські богатири козацької доби. Записки українського наукового товариства в Києві*. 1913. Кн. 11. С. 53—74.
26. *Сборник украинских песен издаваемый Михаилом Максимовичем*. Киев: в Тип. Феофила Глюксберга, 1849. 129 с.

REFERENCES

- Sreznevsky, I. (1834—1838). *Antiquity of Zaporizhzhya*. Kharkiv: Univ. typography [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. (1843). *On the historical meaning of Russian folk poetry*. Kharkiv: Printing House of the University Press [in Russian].

- Maksimovich, M.A. (1834). *Ukrainian national dumas*. Moskva: Univ. Printing house (Books 1—3) [in Russian].
- (1834). *Ukrainian folk songs published by Mykhailo Maksymovych* (Part 1, book 1—3: *Ukrainian Dumas. Cossack songs from the past. Cossack everyday songs*). Moskva: In the University Printing House [in Ukrainian].
- Kulish, P., & Ivashkiv, V. (Ed.). (2015). *Complete works. Scientific works. Publicistics* (Vol. 3, book 1). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- (1874). *Historical songs of the Malorussian people with explanations by V. Antonovych and M. Drahomanov* (Vol. 1). Kyiv: Тип. М.Р. Фрітц [in Ukrainian].
- Hrushevskaya, K. (1929). On the side paths of the kobzar epic. *Primal citizenship*, 2, 13—50 [in Ukrainian].
- Hrushevskaya, K. (1927). *Ukrainian folk dumas*. Kyiv: State Publishing House of Ukraine (Vol. 1, texts 1—13) [in Ukrainian].
- Hrushevskaya, K. (1931). *Ukrainian folk dumas* (Vol. 2). Kyiv; Kharkiv: Proletar [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (1920). *Ukrainian folk dumas: the first complete edition with research, explanations, notes and pictures of kobzars*. Lviv: Prosvita Publishing House [in Ukrainian].
- Betsenko, T. (2013). The question of the origin of the genre and language of folk dumas (research summary). *Ridnyj kraj*, 1, 53—59 [in Ukrainian].
- Nudha, H. (1961). *Parody in Ukrainian literature*. Kyiv [in Ukrainian].
- Nudha, H. (1997, 1998). *Ukrainian Duma and Song in the World*: in 2 books. (Book 1, 2). Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Plisetskyi, M. (1994). *Ukrainian folk dumas: the mesandimages*. Kyiv: Kobza [in Ukrainian].
- Hrytsa, S. (1995). Ukrainian Dumas in Interethnic Dialogue. *Ancestry*, 11, 68—81 [in Ukrainian].
- Myshanych, S. (2003). Ukrainian folk dumas. *Folklore and literary studies*: in 2 vols. (Vol. 2, pp. 398—414). Donetsk: Donetsk National University [in Ukrainian].
- Myshanych, S. (2003). The principles of scientific publication of the complete collection of Ukrainian national dumas. Problems of textology. *Folklore and literary studies*: in 2 vols. (Vol. 1, pp. 110—142). Donetsk: Donetsk National University [in Ukrainian].
- Pylypchuk, S. (2011). Ivan Franko's Duma studies. *Ukrainian literary studies*, 74, 215—225 [in Ukrainian].
- Harasym, Y. (2001). Ivan Franko as a researcher of duma. *Ukrainian literary studies*, 64, 103—110 [in Ukrainian].
- Vozniak, M. (1924). *History of Ukrainian literature* (Vol. 3, part 2). Lviv: Prosvita [in Ukrainian].
- Vozniak, M. (1922). *Old Ukrainian literature*. Lviv [in Ukrainian].
- Voznyak, M. (1928). Duma about a Cossack-pauper in the record of the late XVII century. *Collection of the historical and philological department of the Ukrainian Academy of Sciences*, 76 b [in Ukrainian].
- Kirdan, B. (1962). *Ukrainian national dumas*. Moskva [in Russian].
- Nabok, M. (2010). *Ukrainian folk dumas: typology of the hero and features of the national character*: PhD thesis. Lviv [in Ukrainian].
- Kamanin, I. (1913). Ukrainian bogatyrs of the Cossack era. *Notes of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv* (Book 11, pp. 53—74) [in Ukrainian].
- (1849). *Collection of Ukrainian songs published by Mykhailo Maksymovych*. Kyiv: in the Type. Theophilus Glucksberg [in Ukrainian].